

Новий погляд на проблему

С. В. Кульчицький (Київ)

Партійно-радянський апарат у системі влади *

Співробітник АН СРСР М. С. Восленський після втечі на Захід у 1972 р. написав монографію про пануючий в СРСР клас. Багатократно перевидана різними мовами, вона мала значний вплив на розвиток світової політологічної думки і досі сприймається як найбільш ґрунтовне дослідження про радянський партійно-державний апарат¹. Залишаючись на платформі марксистського вчення про соціально-економічні формації, Восленський вважав бюрократію паразитичним класом, що здійснював у Радянському Союзі свою диктатуру і розпоряджався державними засобами виробництва на правах колективної власності. Радянський лад характеризувався ним як державно-монополістичний феодалізм, генетичні корені якого походили від азіатського способу виробництва, тобто від соціально-економічної формації, що була описана К. Марксом, але не визнана в СРСР.

Політологічні конструкції М. С. Восленського заслуговують на увагу хоча б тому, що протистоять покладеній в основу колишньої офіційної історіографії концепції радянської влади як форми диктатури пролетаріату. Однак у цих конструкціях чимало вразливих пунктів. Автор уславленої «Номенклатури» знаходить безліч розбіжностей між поглядами К. Маркса і В. І. Леніна, і це дає підстави для нетрадиційної оцінки терміна «марксизм-ленінізм». Але він абстрагується як від аналізу змісту комуністичної доктрини більшовиків, так і від конкретного вивчення історії комуністичного будівництва в радянських республіках.

Зокрема, викликає сумнів спроба Восленського надати обмежений номенклатурними рамками управлінській бюрократії риси сформованого пануючого класу. Сумнівним здається й твердження, нібито радянські номенклатурники розпоряджалися державними засобами виробництва на правах колективної власності. Адже ми тепер відмовляємося вірити тому, що селяни справді володіли колективізованим майном колгоспів, як це завжди стверджувалося. Для обґрунтування паразитизму партійно-радянського апарату Восленський знаходить немало аргументів. Це нагадує радянську пропаганду щодо паразитизму дореволюційних пануючих класів. Тимчасом уже загальновизнаною стає думка про те, що вони відігравали конструктивну роль у процесі розширеного відтворення. То не вже треба повертатися до сумно знайомих стереотипів, на цей раз уже стосовно соціальних структур, які виникли після більшовицького перевороту? Намір першого дослідника радянської номенклатури розшукати корені комуністичного експерименту в стародавній історії людства не позбавлені інтересу, але наведені ним аналогії є, безсумнівно, поверховими.

На нашу думку, радянський партійно-державний апарат становить цілком нове цивілізаційне явище. По каналах управлінської системи **, що існувала в СРСР, текла влада високої напруги: Але номен-

клатурники були тільки її провідниками, а не носіями. Вони користувалися владою на правах довірених осіб. Поки створені В. І. Леніним партія, держава і система перебували на піднесенні, партійно-державний апарат був тільки інструментом влади. Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів — вищих функціонерів і вождів.

Порівнювати радянський тоталітаризм з деякими давніми суспільствами некоректно, тому що досягнутий людством у ХХ ст. рівень розвитку продуктивних сил не має аналогів у минулому. Партія більшовиків, яка почала налагоджувати за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася передусім з проблемою організації влади та управління. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина стала залежною від держави, потрібний був, як виявилось, фантастично розгалужений апарат. Йому треба було виконувати непорівнянно ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій країні, тому що держава радянського типу покривала собою мало не всі прояви організованого суспільного життя.

Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія зазнала внутрішньої трансформації. По суті, вона втратила ознаки політичної партії і перетворилася на первовий вузол могутньої силової структури. Хоч це перетворення завершилося на початку 20-х років, його логіку можна осягнути, тільки повернувшись до подій 1917 р.

Організаційні основи побудови («демократичний централізм») дали більшовицькій партії після Лютневої революції істотну перевагу над політичними конкурентами. Згуртованість, дисципліна, «вождизм» допомагали більшовикам пристосуватися до нових лозунгів, потребу в яких завжди передбачав геніальний стратег революції В. І. Ленін, підтримувати тісний зв'язок з революційними масами і завойовувати від їх імені політичну владу.

Суперники більшовиків боролися за парламентську владу. На відміну від них більшовики прагнули не демократії, а диктатури. Це прагнення відповідало природі масових революційних організацій, передусім — рад. Ленінська партія спромоглася завоювати контроль над більшістю рад і перетворити їх в органи влади. Перебуваючи в радах, вона почала діяти спочатку як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а потім (в умовах однопартійного політичного режиму) — як державна партія.

Більшовики прийшли до влади з наміром вщент зруйнувати старі порядки. Тому їм потрібно було створити власний управлінський апарат, який підпорядковувався б залізній дисципліні. Коли управлінцями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій, або були безпартійними, перед ними, як правило, виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або покинути посаду. В результаті радянський апарат став практично тотожним партійному.

Архівні дані показують, що РКП(б) інтенсивно абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх у разі потреби на найвідповідальніших посадах. Зокрема, є дані про партійний стаж і попередню партійну приналежність верхівки партійно-радянського апарату України на середину 1923 р., що ілюструють цю непомічену в літературі закономірність. Секретарями семи губкомів УСРР були представники елітного прошарку професійних революціонерів, які заклали основи більшовицької партії. Тільки два губкоми очолювалися вихідцями з інших партій: колишнім меншовиком Б. О. Магідовим і боротьбистом І. А. Мусульбасом. 16 секретарів окружних партійних комітетів з 48 (по чотирьох округах на час обстеження ці посади залишалися незайнятими) вступили до РКП(б) з інших партій у 1917—1919 рр. Три чверті «некорінних» більшовиків були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, бундівці), чверть — з

партій українських соціал-демократів та українських есерів. Така ж картина спостерігалася по радянському апарату. Серед членів українського уряду було троє вихідців з партії меншовиків — М. Г. Гуревич, В. П. Затонський і Ю. В. Рудий, серед дев'яти голів губвиконкомів — двоє «некорінних» більшовиків (колишній боротьбист Г. Ф. Гринько і колишній есер К. Я. Федотов). Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів².

В «ударних» галузях (наприклад, військовій або продовольчій) партія керувала через своїх уповноважених — комісарів***, в інших — здійснювалося опосередковане управління через органи радянської влади. Ця опосередкованість справедливо вважалася перевагою нового політичного режиму. Вона дозволяла державній партії вирішувати все, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. Тому в партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття партійних і державних установ. Зокрема, в резолюції VIII з'їзду, де вперше визначалися форми відносин між РКП(б) і державою, вказувалося: «партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»³.

Інша річ — персональне опанування радянських органів представниками партії більшовиків. В. І. Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливати з «верхами» партійними «верхи» радянські, — вони у нас злиті і будуть такими»⁴.

Щоб вказати на залежність радянського уряду від партії, його міністрів за пропозицією Л. Д. Троцького називали комісарами. У 1919 р. Х. Г. Раковський наполіг, щоб другий уряд радянської України по аналогії з російським теж називали Радою народних комісарів.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) в середпартійному житті ще зберігала у добу «воєнного комунізму» залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали партійні працівники, які мали найбільший авторитет у місцевих організаціях. Вибори на з'їзд відбувалися здебільшого в демократичній обстановці. Безумовно, керівництво РКП(б), що готувало черговий партійний з'їзд, могло певним чином впливати на формування нового складу ЦК. Однак цей вплив ще не став вирішальним. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. В партії могли відбуватися політичні дискусії, і кожний член РКП(б) мав право на власну думку. Божді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Проте середпартійне життя в умовах диктатури дедалі більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилась реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих самих диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією з дотриманням зовнішніх ознак демократизму. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Такий стан справ викликав зростаюче незадоволення багатьох. Найбільш голосно протестувала фракція «демократичного централізму». Один з українських лідерів «децистів» Рафаїл (Р. Б. Фарбман) виступив на X з'їзді РКП(б) з програмною промовою, в якій вимагав розпочати демократизацію партійного життя. «Цілий ряд негативних явищ, — говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували

себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс кар'єризм»⁵.

Підтриманий іншими опозиціонерами, Рафаїл заявив, що треба на ділі проводити в життя прийняту у вересні 1920 р. постанову IX Всеросійської партконференції «Про чергові завдання партійного будівництва». В ній, зокрема, вказувалося на недопустимість будь-яких репресій проти тих комуністів, які мали іншу думку про вже вирішені партією питання⁶. Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму в середпартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялись фракції та угруповання.

Ця ленінська резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним до пори пунктом двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих із свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це свідчило, що реальна влада перейшла від з'їзду до ЦК РКП(б).

Після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, в якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б)⁷. Будучи безгласним, згідно із засадами «демократичного централізму», перед центральними партійними органами, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед ним самим. Це теж впливало із засад «демократичного централізму».

На відміну від царської влади радянська політична система не мала освяченої церквою та історією легітимності. Вона не залежала від голосів виборців як представницька демократія. Носієм встановленої у радянських республіках диктатури була партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-державної роботи. В ЦК, обраному VIII-им з'їздом партії у березні 1919 р., налічувалося 19 осіб (з України — Х. Г. Раковський), IX-им з'їздом у квітні 1920 р. — теж 19 (з України — Артем (Ф. О. Сергеев) і Х. Г. Раковський), X-им з'їздом у березні 1921 р. — 25 (з України — Артем, Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе), XI-им з'їздом у квітні 1922 р. — 27 осіб (з України — Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар)⁸.

Створений більшовиками політичний режим особлював владу партійної олігархії. Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. конституція не містила в собі навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуалізованого носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, нерівноважної за означенням, проблема реального лідерства розв'язується у боротьбі. В. І. Ленін не мав потреби застосовувати диктаторські засоби. Засновнику партії, держави і системи вистачало морального впливу. В колі товаришів по ЦК він не покладався на силові засоби, хоч його власні рішення нерідко зустрічали опозицію. Але ця опозиція була не усвідомленим викликом з боку певних осіб або угруповань, а скоріше матеріалізацією відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв (прикладом можуть стати дискусії навколо укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики).

Наприкінці 1920 р. в партії розгорілася чергова дискусія — про профспілки. В основі її, як і раніше, корінилися різні підходи до

поточної політики. У даному разі йшлося про роль і місце профспілок у системі влади. Л. Д. Троцький, однак, вніс у дискусію гостроту, розцінену опонентами як виклик лідерству В. І. Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначити свої позиції у цій дискусії. Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформах.

Прибічники платформи Троцького, які дістали назву «троцькістів»****, зазнали на з'їзді нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки за Леніна проголосували всі 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився лише на десятому місці. Як показали далші події, дискусія про профспілки істотно вплинула на еволюцію владних структур.

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри — політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету, а також розв'язувало менш важливі, у тому числі кадрові, питання. Рішення оргбюро, не опротестоване ким-небудь з членів політбюро, автоматично ставало рішенням ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення повного складу Центрального комітету в системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК скоротилася з двох на місяць у 1919 р. до одного в два місяці у 1921 р.

Паралельно відбувався переплив влади від державних органів управління до партійних структур. Партія перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набула влада теж зосереджувалася в головному парткомі — ЦК, а точніше — в його субцентрах.

Перший склад політбюро налічував п'ять осіб: Л. Б. Каменев, М. М. Крестінський, В. І. Ленін, Й. В. Сталін, Л. Д. Троцький. Кандидатами були М. І. Бухарін, Г. О. Зінов'єв і М. І. Калінін. Персональні зміни сталися через два роки і були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. На місце Крестінського у 1921 р. перевели «вождя» Комінтерну Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. М. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р., ЦК РКП(б) поповнив політбюро О. І. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником по Раднаркому, і М. П. Томським, який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті Леніна, було обрано М. І. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро двоє були одночасно членами політбюро — Крестінський і Сталін. У третьому складі обидві посади суміщав тільки Сталін, у четвертому і п'ятому — Сталін, Риков і Томський.

Захлинаючись під зливою проблем, ЦК в ті роки обростав технічним апаратом, яким керував секретар. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Д. Стасова, функції якої були суто технічними. Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р., було вирішено мати трьох секретарів, у тому числі відповідального. Цим останнім став М. М. Крестінський. Членство його у політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря більше політичного, ніж технічного характеру.

Після X з'їзду партії посаду відповідального секретаря посів В. М. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату. Їх головною функцією визначалася підготовка матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро. Пленум ЦК вирішив також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть законної сили як рішення Центрального комітету. Інакше кажучи, секретаріат перетворювався на політичний орган.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру, але явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро.

Посилення значення одного із субцентрів ЦК могло статися за рахунок відповідного ослаблення іншого. В цей очевидний висновок внесло корективи суміщення посад. Воно й допомагає нам визначити, проти кого персонально була спрямована вся політична комбінація.

Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря В. М. Молотова, розглядувану комбінацію ще можна було б вважати технічним вдосконаленням поточної роботи ЦК. Насправді, однак, це — суто політична акція. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став Й. В. Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту їх утворення.

В історії РКП(б) ленінської доби тільки одного разу делегати партз'їзду забалотували під час виборів ЦК члена політбюро. Цей випадок стався з відповідальним секретарем ЦК М. М. Крестінським. X з'їзд РКП(б) не обрав поряд з ним й інших секретарів — Є. О. Преображенського і Л. П. Серебрякова. Причина одна: всі вони були зв'язані з Троцьким. Інші члени ЦК, які стояли на троцькістській платформі у дискусії про профспілки, були переобрані (крім І. М. Смирнова). Троцький цілком позбувся можливості закулісно впливати на поточну роботу ЦК.

Й. В. Сталін став, як раніше Крестінський, членом усіх трьох структурних підрозділів ЦК. Різниця між ними полягала у тому, що секретаріат ЦК з 1922 р. дістав набагато ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням В. І. Леніна, в руках Сталіна зосередилася «безмежна влада»⁹. Хто ж його висунув на посаду генсека?

Троцький свідчить: «Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зинов'єва і проти волі Леніна — в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом у цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на X з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер»¹⁰.

Тут майже все невірно. З'їзд не обговорював питання про генсека. Перший пленум ЦК, що відбувся на другий день після завершення з'їзду, затвердив Сталіна генсеком за пропозицією Л. Б. Каменева. Ленін, який брав участь у роботі пленуму, вніс на обговорення власноручно написаний проект постанови про організацію роботи секретаріату ЦК¹¹. За свідченням Д. А. Волкогонова, у протоколі пленуму рукою Леніна зроблено такий запис: «Тов. Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за виключенням принципового керівництва) від роботи в радянських установах»¹². Цих фактів досить, щоб встановити, хто стояв за спиною Каменева, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

Безсумнівно, що Троцький добре орієнтувався у закулісній стороні справи. Але він свідомо замовчував роль Леніна у висунанні Сталіна на пост, який було задумано як ключовий. Лише в одному він мав рацію: генсек залишався другорядною особою, поки в політ-

бюро були обидва вожді — Ленін і Троцький, для яких мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний в роботі найвищого партійного органу. Троцький про це потурбувався раніше за Леніна, але зазнав поразки у дискусії про профспілки. Результатом було ослаблення його ролі в ЦК. Ленін вжив заходів до організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

Розрахунок Леніна був точним, але втрутилася хвороба. 26 травня 1922 р. він зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема наступності влади. За неконституційного ладу розв'язати цю проблему без жорстокої боротьби було неможливо.

Під час відсутності Леніна на передній план висувалася фігура Троцького. З метою протидіяти йому Каменев, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Однак обидві сторони не бажали демонстрації суперництва. Коли перед XII з'їздом РКП(б) лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, до губкомів було розіслане написане Троцьким звернення ЦК, в якому повідомлялося, що між його членами панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, що передувала з'їзду, теж була продемонстрована згуртованість членів «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію 4 квітня 1923 р., Г. І. Петровський заявив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»¹³.

Тим часом Сталін, Зінов'єв і Каменев не втрачали часу даремно. Найбільш непомітний з «трійки» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників у партії і державі. Після відходу Леніна від політичного життя процес узурпації владних повноважень вищими функціонерами партійних комітетів перекинувся й на головний партком державної партії — ЦК. Це добре видно з довірчої записки Г. О. Зінов'єва і М. І. Бухаріна Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому *об'єктивно* (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто *на ділі* (не формально) *вирішує все*»¹⁴.

Сталін, зайнявши посаду генсека, одразу, з травня 1922 р., почав втручатися у поточні справи периферійних організацій. На цю незвичну увагу секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебедь визнав необхідним вказати у звіті з організаційної роботи за рік, що починався з квітня 1922 р.: «З деякого часу, приблизно з травня-червня, ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети»¹⁵.

Більше десяти губкомів партії, з'єднаних в один кулак — партійну організацію України, завжди користувалися підвищеною увагою партійно-державного керівництва. Центр бажав бути впевненим, що найбільша національна республіка перебуває під контролем. Цьому нібито суперечать обставини обрання відповідального секретаря ЦК КП(б)У після від'їзду Молотова з України. У протоколі політбюро українського ЦК від 22 березня 1921 р. виборам присвячувався один з непершорядних пунктів: «З огляду на обрання Молотова секретарем ЦК РКП відповідальним секретарем призначити т. Кона»¹⁶. Без консультацій з центром і розгляду питання на пленумі ЦК КП(б)У четверо членів політбюро і двоє кандидатів (один з яких — Ф. Я. Кон) за кілька хвилин розв'язали питання про секретаря і перейшли до інших справ.

Пояснення просте: структура влади тих років відрізнялася від пізнішої. Відповідальний секретар ЦК ще був більше канцелярським начальником, ніж політичною фігурою. На чолі партійно-державної номенклатури стояв, як і в Москві, голова уряду. Ним тоді був Х. Г. Раковський, якого Ленін надіслав в Україну і сказав: ось той,

хто тут буде першим. Раковський надійно контролював радянський апарат і партійну організацію республіки. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому було зручно,— у приміщенні Раднаркому або безпосередньо на його квартирі.

Через рік-півтора, коли у складі ЦК РКП(б) вже існував авторитетний секретаріат на чолі з діяльним генсеком, почало мінятися становище і в Україні. Коли центр вирішив перекинути першого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського на постійну роботу у президію ЦВК СРСР, він прийняв рішення й щодо кандидатури наступника. Збереглася записка Г. І. Петровського другому секретарю ЦК КП(б)У Д. З. Лебедю, з якої видно, що голова ВУЦВК розмовляв із Сталіним та його заступниками в секретаріаті Молотовим і Куйбишевим з приводу того, ким заповнити вакансію. Останні не погодилися з прийнятим рішенням політбюро українського ЦК про призначення Е. Й. Квірінга головою Вукоопспілки і запропонували його кандидатуру на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У¹⁷. 13 листопада 1922 р. у протоколі політбюро знаходимо короткий запис: «На випадок, якщо ЦК РКП знайде залишення т. Мануїльського неможливим, погодитися з кандидатурою тов. Квірінга на першого секретаря ЦК»¹⁸.

За статутом партійна організація України мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Раковський, усвідомлюючи значення республіканської парторганізації, бажав явочним порядком добитися для неї більших прав. Так само завзято він відстоював незалежний статус республіки, коли виник проект «автономізації» України. Це не означало, що голова Раднаркому УСРР піддавав сумніву принцип «демократичного централізму» в структурі влади. На його думку, периферійні ланки партійно-державного апарату повинні були мати достатні повноваження, інакше державна партія захлинулася б у бюрократизмі.

Таку позицію поділяли й інші периферійні керівники, якщо вони не були маріонетками центрального партапарату. Маріонетки твердили протилежне. У процитованому вище звіті Д. З. Лебедя після зауваження про те, що секретаріат ЦК РКП(б) поставив своїм завданням керівництво поточними справами республіканських партійних комітетів, йшов такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинно бути максимально централізоване»¹⁹.

Х. Г. Раковський зробив спробу добитися «особливих відносин» ЦК КП(б)У з партійним центром ще до кардинальних змін у секретаріаті ЦК РКП(б), які супроводжувалися запровадженням посади генерального секретаря. На початку квітня 1921 р. він від'їждив до Москви відповідального секретаря ЦК Ф. Я. Кона із завданням прощтовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах з партійним центром. Український відділ міг би доводити до відома ЦК РКП(б) потреби й пропозиції республіканської партійної організації. Сталін, який відіграв ключову роль в оргбюро ЦК РКП(б), спеціальною постановою ЦК відмовив українським комуністам²⁰.

Другу спробу добитися «особливих відносин» з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови уряду України М. В. Фрунзе (Раковський у той час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання в Москву для використання у Комінтерні Ф. Я. Кона і 10 квітня 1922 р. звільнило останнього від роботи в республіці, де він займав тоді військову посаду. Цим же рішенням Кон призначався офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)²¹. Тоді Сталін

накинувся на Фрунзе і заявив йому, що республіканська організація не може заспокувати посаду постпреда при партійному центрі. 28 квітня політбюро українського ЦК прийняло протокольну постанову такого змісту: «Сповістити ЦК РКП, що призначення т. Кона представником ЦК КПУ розумілося тільки так, що на т. Кона як на члена ЦК, близько знайомого з потребами української організації, покладений обов'язок особисто підтримувати клопотання ЦК КПУ перед ЦК РКП»²².

У травні 1922 р., коли хвороба змусила Леніна відійти на кілька місяців від активної політичної діяльності, Сталін почав форсувати процес об'єднання національних радянських республік Росією. Найбільш рішучу опозицію він зустрів з боку Раковського, але в грудні утворення СРСР стало фактом. Раковський продовжував ар'єргардні бої проти фактичної «автономізації» союзних республік під час розробки конституції СРСР у першій половині 1923 р., але не зустрів підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників КП(б)У, які вже зрозуміли, куди хиляться терези влади. Стурбований власними проблемами, Троцький не підтримав друга і союзника у середпартійній боротьбі.

Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря. У квітні 1923 р. останній став членом ЦК РКП(б). Невипадково — Сталін уже тоді готував Раковському заміну. Він мав змогу впливати на організацію виборів верховного органу партії, тому що за рік роботи на посаді генсека встиг проштовхнути в делегати XII з'їзду бат'яох залежних від нього апаратників.

18 липня 1923 р. Раковський написав листа, адресованого формально Сталіну, а копії — членам ЦК і ЦКК РКП(б), членам політбюро ЦК КП(б)У. Це була апеляція до партійної верхівки. В листі повідомлялося, що з початку 1923 р. секретаріат ЦК РКП(б) став направляти в Україну працівників на керівні посади, звільняючи тих, хто співчував Троцькому і Раковському. «В українських губернських організаціях, — писав Раковський, — почалася боротьба проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоч всілякі угруповання були заборонені X з'їздом, хоч поділ у питанні про профспілки уже давно втратив будь-яке значення, проте його використали як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене»²³.

Самим фактом переслідування прибічників Л. Д. Троцького через два роки після X з'їзду РКП(б) Й. В. Сталін і його тимчасові союзники Л. Б. Каменев та Г. О. Зінов'єв відроджували фракційну боротьбу, тобто порушували з'їздівську резолюцію «Про єдність партії». Старі поділи, робив висновок Х. Г. Раковський, не забуті, вони відіграють вирішальну роль у внутрішніх відносинах, відсуваючи на задній план міркування ділового характеру. Звернення до «колективного керівництва» Раковського не допомогло. Його безпосереднім результатом стала записка Г. О. Зінов'єва Сталіну від 31 липня 1923 р. з такою пропозицією: «Україну, на мою думку, треба *серйозно зміцнити* новими великими людьми»²⁴. Та генсек робив це і без нагадувань.

Восени 1923 р. Л. Д. Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до цілковитої втрати ним політичних позицій. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду. 15 жовтня 46 провідних партійних працівників, які солідаризувалися з Троцьким, подали заяву до політбюро ЦК РКП(б), в якій більш розгорнуто характеризували становище в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в той час або раніше працювали в Україні, — В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, Я. Н. Дробніс, Г. Л. Пятаков, Х. Г. Раковський, Т. В. Сапронов, Рафаїл (Р. Б. Фарбман), Т. І. Харечко та ін.

У заяві 46 вказувалося, що партія дедалі більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі у суспільному житті. Противники Сталіна твердили, посилаючись на вибори делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія штучно добирає склад конференцій та з'їздів, в результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату²⁵.

Але Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації середпартійного життя, явно не сумісній з диктатурою партії у суспільстві. Атаки Троцького спрямовувалися проти певної особи, і в цьому теж корінилася вразливість його позиції. Всі розуміли, що він виступив проти Сталіна тільки тому, що побоювався за своє становище в ЦК. До початку протиборства у «колективному керівництві» Троцького цілком влаштувало всевладдя того партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше: наприклад, під час звітно-виборної кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати цю кампанію тільки з осені 1923 р.

На противагу їм М. О. Скрипник, не маючи особистих цілей, мужньо відзначив несприятливі тенденції в середпартійному житті ще перед з'їздом, у квітні 1923 р., під час обговорення на VII конференції КП(б)У доповіді Д. З. Лебеда з організаційних питань. Відзначаючи з тривогою бюрократичне заокостеніння партії, він відкрито вказав на причину: «У нас партійні конференції — губернські, повітові і всеукраїнські — все більше і більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52% всіх членів губернської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні»²⁶.

Сталін організував обговорення листа Троцького і «заяви 46» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартії національних республік. Метою його повинно було стати засудження опозиційних документів. Потрібного результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів.

22 жовтня 1923 р. у Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на яке запрошувалися члени і кандидати в члени ЦК КП(б)У, члени ЦКК, секретарі деяких губКК, члени бюро Харківського губкому партії та інструктори ЦК, які перебували тоді в столиці УСРР, — всього 44 керівні працівники республіканської партійної організації. На порядку денному стояло одне питання: середпартійне становище у зв'язку з листом Л. Д. Троцького і заявою 46. В резолюції по доповіді М. В. Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога «найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів — як спроби створити кризу в партії і оформитися всередині партії в особливу фракцію». За цю резолюцію було подано 26 голосів, утрималися троє (голосували члени і кандидати у члени ЦК, члени ЦКК КП(б)У). Нарком внутрішніх справ УСРР І. І. Ніколаєнко вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в якій вказувалося: «Питання про незгоди між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, які нагромадилися в процесі революційної боротьби. Відрядження в РВРР великої групи найвідповідальніших товаришів ***** ще більше загострить незгоди. Зжиття незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій»²⁷.

14 грудня відбулося повторне засідання політбюро з участю членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. Запропонована Е. Й. Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була прий-

нята голосами всіх присутніх, крім одного. Заперечував знову Ніколаєнко²⁸.

Розправа над цим «троцькістом» була негайною і за обраним методом зухвало цинічною. Через кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на нібито всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася й міліція, партійне стягнення із звільненням з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і буйство в районній міліції». І. І. Ніколаєнко був членом ЦК, і тому це рішення 21 грудня розглянуло і затвердило політбюро ЦК КП(б)У²⁹. Доля наркома, який насмілювався підтримати Троцького, повинна була послужити уроком для всіх.

Остаточна поразка Троцького у середпартійній дискусії визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібнобуржуазний ухил в партії» і запропонувала ЦК РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Як уже зазначалося, цей пункт надавав право об'єднаному ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було прийнято також рішення посилити приплив у партію робітників з виробництва, забезпечивши не менш як 100 тис. нових членів³⁰.

Через кілька днів після закінчення роботи конференції помер В. І. Ленін. Сталін скористався цим, щоб у рамках «ленінського призову» розбавити партію величезною кількістю (242 тис.) мобілізованих серед робітничого класу нових членів.

В Україні ленінський призов дав партії понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в народному господарстві України працювало лише 8 685 робітників — членів партії, що становило 15,2% складу КП(б)У. На кінець того року частка робітників, як тоді говорили — «від верстата», досягла 44%³¹.

Масова кампанія по залученню робітників у партію повторилася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 — січні 1928 рр. Жовтневий призов дав 108 тис. нових членів партії.

Підіб'ємо деякі підсумки. Процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу, який розпочався відразу після її перетворення в урядову, набрав силу з початку 20-х років. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою партійно-державний апарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Державна партія розщепилася на дві, майже не сполучних одна з одною організації: побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і багаточисельну зовнішню. Рядова членська маса повинна була, відповідно до статутних вимог «демократичного централізму», слухняно виконувати вказівки керівних органів.

Правлячій олігархії зовнішня партія була необхідна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) в інструмент влади і надавала їй вигляд звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим з «передавальних пасів» від влади до широких народних мас. Без таких пасів диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі і швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався партійно-державний апарат.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості і в тактичних питаннях здійснювати в певних межах самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наштовхувалися на опір. В міру того як апарат суверенізувався, перетворюючи членську масу в політично аморфну структуру,

відбувався неминучий при диктатурі процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу у «колективному керівництві» партії.

Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Й. В. Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів, об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р.— генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Й. Квірінг, хоч той добре прислужився йому при усуненні Раковського з України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найближчих співробітників Сталіна Л. М. Каганович. Тепер найменші прояви опозиційності в українській парторганізації нещадно виполювалися не тільки з Москви, але й з Харкова.

Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Д. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Б. Каменев і Г. О. Зінов'єв), далі — з об'єднаною опозицією (Л. Д. Троцький, Л. Б. Каменев і Г. О. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» у партійному керівництві (М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський), якою супроводжувалася у 1928 р. відмова від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в системі влади перестала існувати — на увесь час його життя.

* Друкується в порядку обговорення проблеми.

Пропонований увазі читачів матеріал є одним з розділів книги С. В. Кульчицького «Україна в добу нової економічної політики (1921—1928 рр.)», яка буде видана обмеженим тиражем поліграфічною ділянкою Інституту історії України НАН України. Завданням книги є спроба по-новому поглянути на основні реалії історії УСРР зазначеного періоду на тлі загальнорадянської історії. Зроблені висновки, на думку автора, матимуть значення для розробки нової концепції історії України. Створення наукової концепції вітчизняної історії є початковим етапом у підготовці багатотомної «Історії українського народу».

1. Дня.: Вослеский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.— М., 1991.—624 с.

** В аналітичній рецензії на першу публікацію в СРСР книги Олександра Бека «Нове призначення» Г. Х. Попов назвав цю систему командно-адміністративною. Назвати її істинним іменем у підцензурній пресі було неможливо, хоча невідповідність терміна Попова впадає в око. Адже не існує управлінської системи, яка б не була командною. Термін «тоталітаризм» стосовно радянської дійсності М. С. Горбачов почав застосовувати тоді, коли у пресі закріпився знайдений Поповим евфемізм.

2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1659.

*** Термін «комісар» у значенні уповноваженого центральної влади на місцях походить з доби Великої французької революції. Вперше в російській практиці інститут комісарів запровадив Тимчасовий уряд.

3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— С. 75.

4. Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 43.— С. 15.

5. Десятий съезд РКП(б). Стенографический отчет. 8—16 марта 1921 г.— М., 1921.— С. 150.

6. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— С. 185.

7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 14. Рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 березня 1921 р.

8. Деятели СССР и революционного движения России.— М., 1989.— С. 822—823.

**** В середпартійній боротьбі за владу, яка розгорілася після відходу В. І. Леніна від політичної діяльності, суперники Троцького, виходячи з своїх корисливих інтересів, перетворили «троцькізм» на ідеологічну течію, протилежну ленінізму.

9. Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 328.

10. Троцький Л. Д. Моя жизнь.— Т. 2.— М., 1990.— С. 202.

11. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— Т. 12.— С. 267.

12. Волкогонов Д. Триумф и трагедия.— Кн. 1.— Част. 1.— М., 1990.— С. 134.

13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 2.

14. Известия ЦК КПСС.—1991.— № 4.— С. 206.

15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 167.

16. Там же, оп. 6, спр. 14, арк. 40.

17. Там же, спр. 39, арк. 10.

18. Там же, спр. 30, арк. 194.

19. Там же, оп. 1, спр. 97, арк. 167.
20. Там же, оп. 6, спр. 14, арк. 93.
21. Там же, спр. 29, арк. 66.
22. Там же, арк. 77.
23. Там же, спр. 112, арк. 110.
24. Известия ЦК КПСС.—1991.— № 4.— С. 200.
25. Известия ЦК КПСС.—1990.— № 6.— С. 190.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 219.
- ***** Наприкінці серпня 1923 р. без узгодження з головою Революційної Військової Ради Республіки (РВРР) Л. Д. Троцьким до складу цієї вищої військової установи були введені С. М. Будьонний, С. С. Данилов, І. С. Уншлихт та ін.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 131.
28. Там же, арк. 157.
29. Там же, арк. 162.
30. Тринадцатая конференция РКП(б). Бюллетени.— М., 1924.— С. 202, 204.
31. КП(б)У в цифрах.— Харків, 1925.— С. 86.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції

Ім'я Володимира Кириловича Винниченка широко відоме українській громадськості. Знають його і поза межами України. В уяві одних — Винниченко насамперед символ української революції, уособлення її благородних поривів і суперечностей, інших — видатний письменник, митець.

Однак популярність імені далеко не завжди підкріплюється ґрунтовним знанням творчості особистості, її справжніх світоглядних позицій. І Винниченко тут, на жаль, не є винятком. Його доробок, життєва філософія, ціннісні орієнтири протягом десятиліть практично не вивчались на батьківщині. Суспільно-політичні погляди, як правило, трактувались тенденційно, врешті-решт зображались у значно здеформованому вигляді. Змінити щось було непросто, оскільки спадщина не перевидавалась, а праці, що вийшли до початку 30-х років, знаходились у спеціальних сховищах.

Наприкінці 80-х — початку 90-х років було зроблено ряд суттєвих кроків щодо повернення Винниченка в українське суспільне і культурне життя. Вийшли збірки його художніх творів: «Краса і сила», «Сонячна машина», «Намісто», «Вибрані п'єси», політично-публіцистичні праці: «Відродження нації», «Заповіт борцям за визволення»¹. Окремі твори письменника, політичного діяча, зокрема матеріали його «Щоденника», опубліковано в періодиці².

У супроводжувальних матеріалах до цих та інших видань зусиллями літературознавців П. М. Федченка і М. Г. Жулинського зроблено спробу оцінити з позицій сьогодення не лише художній доробок Винниченка, але й проаналізувати еволюцію його поглядів³. Щоправда, період 1917—1920 рр., особливо суперечливий, дуже неоднозначний для вичерпних оцінок, в обмежених обсягом публікаціях не знайшов скільки-небудь детального зображення.

Суспільствознавці висвітлювали деякі аспекти порушеної проблеми, але їх вихідні позиції, логіка аналізу, зроблені висновки не тільки не збігалися, але найчастіше мали протилежний характер⁴.

У зарубіжній літературі Винниченко традиційно привертав до себе увагу передусім як митець. У виданнях зарубіжної діаспори, починаючи з 20-х рр. (Д. Дорошенко, І. Мазепа, П. Христюк, О. Шульгін та ін.) і до сьогоднішнього дня навколо імені Винниченка не при-